

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

TABIAT HODISALARINI ATOVCHI NOMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATI

Muqimova Zohida Rasulovna,

O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti doktoranti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

zohidamuqimova@gmail.com

Annotatsiya. O‘zbek tili barqaror birliklarida tayanch vazifa bajargan tabiat hodisalarini nomlovchi birliklarning lingvomadaniy xususiyati yoritildi.

Kalit so‘zlar: Lingvomadaniy kod, makoniy kod, predmetli kod, somatik kod, zoomorf kod.

Til – madaniyat mahsuli, uning muhim tarkibiy qismi, yashashining sharti, madaniyat kodlarining shakllanish omilidir” [Usmonova Sh. 2:14]. Keyingi yillarda dunyo filologlarining diqqat markazida bo‘lgan madaniy kodlarning o‘rni masalasi ham tilshunoslikda alohida ahamiyatga egadir.

Madaniy kod “Muayyan shaklda kodlangan madaniy axborot” [Xudoyberganopva D. 3:60]dir. Madaniy kodlarni o‘rganish, ularni lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq qilish o‘zi mansub bo‘lgan millatning yashash hududi, turmush tarzi, mental xususiyatlari va milliy-madaniy xarakterini, ijtimoiy munosabatlarini, muomalasining axloqiy-madaniy me‘yorlarini, milliy qadriyatlarini, an‘analarini atroflicha tahlil qilish imkonini beradi.

O‘zbek tili barqaror birliklaridagi tabiat hodisalarini atovchi nomlar ham o‘zbek millatining milliy madaniyatini o‘zida yaqqol ifodalaydi. Tabiat unsurlari: *suv*, havo, olov, tuproq; tabiat hodisalari: shamol (el), bo‘ron, chaqmoq, momaqaldiroq, yomg‘ir, sel, do‘l, qor, muz, bulut, tuman va shu kabilar butun Yer sayyorasiga xos bo‘lib, uning har bir burchagida o‘zini turli yo‘sinda namoyon qiladi. Bularni har bir millat kishisi o‘z nigohi bilan ko‘radi va o‘z tafakkurida idrok qiladi. Mazkur maqolada o‘zbek tili ibora, maqol va topishmoqlarida tayanch komponent bo‘lgan shamol (el), bo‘ron, chaqmoq, momaqaldiroq, yomg‘ir, sel, do‘l, qor, muz, bulut, tuman so‘zlarining lingvomadaniy xususiyati yoritildi.

Shamol lingvomadaniy kodi (LK) o‘zbek xalqi iboralarida faol qo‘llaniladi. Masalan, *ko‘kragiga shamol tegmoq* iborasida *shamol* lingvomadaniy kodi “tang holatdan qutulib, erkin, yengil sharoitga chiqmoq, erkin nafas oladigan bo‘lmoq”, *shamolga uchmoq* (yoki *ketmoq*) iborasida “behuda ketmoq, sarf bo‘lmoq”, *shamolni ravo ko‘rmaydi* iborasida “hech narsani” ma’nosini, *qanday* (yoki *qaysi*) *shamol uchirdi?* iborasida esa “qanday sabab, nimaning sharofati bilan tashrif buyurdingiz, keldingiz?” ma’nosini ifodalaydi [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 8: 582].

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Adabiyotlarda *Ko‘pchilik tikilsa, tog‘ qulaydi; Xalq puflasa, bo‘ron bo‘lar, Xalq tepinsa* – *zilzila* maqollari *Ko‘pdan quyon qochib qutulmas* maqolining varianti sifatida beriladi. Maqolning majoziy ma‘nosidan ko‘pchilik birikib, hamjihat bo‘lib ishga kirishsa, har qanday mushkul ishning ham uddasidan chiqadi degan mazmun anglashiladi. *Xalq puflasa, bo‘ron bo‘lar, Xalq tepinsa – zilzila* maqolida ham ko‘pchilik qudratli kuch ekanligi, jamoadan ajralish, ko‘pchilikni yomonlash va unga yomonlik qilish salbiy oqibatlariga olib kelishi *bo‘ron, zilzila* lingvomadaniy kodlari vositasida ko‘rsatilgan.

Bo‘ri bo‘ronda quturar maqolida *bo‘ron* LK falokat, ofat, og‘ir siyosiy vaziyat ma‘nolarini, *bo‘ri* zoomorf kodi tekintomoq odamlar qiyofasini o‘zida yaqqol aks ettiradi. Ma‘lumki, *bo‘ri*, ayniqsa, *bo‘ron* va *izg‘irin* avjiga chiqqan mahal o‘lja izlaydi. Hamma o‘zi bilan o‘zi ovora bo‘lgan paytda u o‘ljasiga osonlikcha erishadi. Berahm, yovuz kishilarning “*bo‘ron*”da ko‘zlangan yomon maqsadi yo‘lida “quturishi”, biror o‘ljaga erishishi bo‘rining ushbu xudbinligiga, tajovuzkorligiga qiyoslangan.

Yel o‘tar, cho‘qqi qolar, bosh ketar, do‘ppi qolar hamda *Suv oqar, tosh qolar, o‘sma ketar qosh qolar* maqollari bir mazmunni aks ettiradi. *Yel o‘tar, cho‘qqi qolar, bosh ketar, do‘ppi qolar* maqolida *yel* lingvomadaniy kodi ijtimoiy silkinishlarni, *cho‘qqi* makoniy kodi vatan, xalq, borliq, *bosh* somatik kodi inson hayoti, umri, *do‘ppi* predmet kodi esa insonning hayoti davomida orttirgan narsasi, boyligi ma‘nosini o‘zida ifodalaydi. Ma‘lumki, *yel* – engil, mayin shamol. *Yelday kelib, selday olsin* maqolida *yel* kodi “yengil, oson” ma‘nosini *Yelning ishi sovurmoq, o‘tning ishi qovurmoq* maqolida esa *yel* kodi shamolning qum va tuproqni ko‘chirish, yong‘inlar maydonini kengaytirish, kerakli-keraksiz urug‘larni tarqatish, sovuq havoda organizmlarni halok qilish “kuchi”ni o‘zida jamlagan. Ushbu maqol ko‘chma ma‘noga ega bo‘lib, undagi *yel* lingvomadaniy kodi shoshqaloq, o‘ylab ish qilmaydigan, *o‘t* lingvomadaniy kodi esa qiziqqon kishilar ramzini ifodalaydi.

Kuchingni yelga berma, yerga ber maqolida *yel* kodi “behuda, bekor, foydasiz” ma‘nolarini anglatadi. Mazkur maqol orqali kishilarga kuchingni *yel*, *ya‘ni* shamolga *berma, yerga ber*: gul ek, daraxt ek, yerni bog‘-u bo‘stonga aylantir deb nasihat qilinmoqda. *Kuchingni yelga berma, yerga ber* maqolining birinchi gapidan anglashiladigan mazmun *yelga uchmoq, yelga uchirmoq* (yoki *sovurmoq*) iboralarida ham ifodalanadi. *Yelga uchmoq* iborasi *havoga ketmoq* iborasi bilan, *yelga uchirmoq* (yoki *sovurmoq*) iborasi *havoga sovurmoq* (yoki *sovrilmoq*) iborasi bilan ma‘nodosh bo‘lib, bir xil ma‘noni ifodalayapti. Ushbu iboralarda *yel* so‘zi bilan *havo* so‘zi o‘zaro ma‘nodosh hisoblanadi.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Yomg‘ir lingvomadaniy kodi ham xalq ibora va maqollarida keng qo‘llanilgan. Masalan, *Yog‘mir yog‘sa, to‘rg‘ay bolasin yashirar, Do‘l yog‘sa, o‘z boshin yashirar; Yomg‘ir tilasang, momaqaldirog‘idan qo‘rqma*. *Yomg‘ir* do‘l va momaqaldiroqqa nisbatan kuchsizroq tabiat hodisasidir. Mazkur maqollarda unchalik katta bo‘lmagan, zarari kam bo‘lgan ziyon-zahmat, ofat-kulfat yomg‘irga, kuchli ziyon-zahmat, ofat-kulfat do‘l va momaqaldiroqqa o‘xshatilgan.

Muz suvning nol darajagacha sovushi natijasida qotgan holati yax [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6:301] bo‘lib, *Yoshlikda bilgani – toshga yozgani, Qarilikda bilgani – muzga yozgani* maqolida o‘z ma‘nosida qo‘llangan. Inson xotirasining yoshligida kuchli bo‘lishi, xotirada muhrlangan bilimlar to umrining so‘nggigacha asqotishi toshga mustahkam qilib o‘yilgan naqshga, insonning keksalik davrida o‘rgangan bilimi esa tosh kabi qattiq bo‘lgan muzning quyosh chiqishi bilan erib ketishiga qiyoslangan. Bunda *tosh* lingvomadaniy kodi mustahkamlik ramzi bo‘lib kelgan. *Muz* lingvomadaniy kodi vositasida qarilikda olgan bilim vaqtinchaligiga, oz fursat ichida esdan chiqishiga ishora qilingan.

Muzdan suv tomadi, so‘zamoldan – bol maqolida *muz* lingvomadaniy kodida muzning erishiga ishora qilinib, xulqi xunuk, turqi sovuq odamdan be‘mani, yoqimsiz gap chiqishi, alal-oqibat uning ahamiyatsiz bo‘lishi, “erib ketishi” uqtirilgan.

Murdor suvning to‘kiladigan joyi handak; Iflos suv o‘raga tushadi, Toza suv – hovuzga; Iflos suv – botqoqda yaxshi maqollarida *murdor suv, iflos suv* yomonlik, *toza suv* esa yaxshilik ramzi sifatida keltirilgan. *Muz erisa – suv bo‘lur, Suv sovisa – muz bo‘lur* maqolida ham *muz*, ham *suv* majoziy ma‘noda odamni anglatib, *muz* qahri qattiq kishi, *suv* xushmuomalali inson timsolida kelgan, ya‘ni maqolning ko‘chma ma‘nosida qahri qattiq odamning ham yaxshi gap bilan ko‘ngli erishi, yomon gap sababli yaxshi, rahmdil, xushmuomalali inson qahri qattiq odamga aylanishi tasvirlangan.

Mazkur topishmoqlarda tirnoq, tuxum *muz* lingvomadaniy kodi vositasida yaqqol tasvirlangan. *Besh kampir, Besh kampirning orqasida besh muz yopishib turibdi (Qo‘l, barmoqlar, tirnoq); U nimadir, o‘tga tushsa, muz bo‘lar, O‘zga muzlar o‘tga tushsa, suv bo‘lar (Tuxum). Quv yog‘och-a, quv yog‘och, Quv yog‘ochda besh yog‘och, Besh yog‘ochga qor yoqqan, Qor ustiga qon tomgan (Qo‘l, barmoqlar, xina)* topishmog‘ida esa tirnoq *qor* lingvomadaniy kodi vositasida berilgan. Shu o‘rinda aytish joizki, o‘zbek xalq topishmoqlarida *qor* lingvomadaniy kodi paxtani (*Qorday oppoq, Yungday yumshoq (Paxta)*), tuxumni (*O‘zi dumaloq, Qor kabi oq (Tuxum)*), (*Qoziqda qor turmas (Tuxum)*), unni (*Past osmondan qor yog‘ar (Elak)*), shakarni (*O‘zi oppoq qor emas, Non bo‘lmaydi, un emas (Shakar)*), shirguruchni

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

(*Qozon ichida oppoq qor (Shirguruch)*, *balxitutni (Bahor kelsa, ochilar, Bog‘yo‘llarga sochilar. O‘zi qor kabi oppoq, Erimaydi u biroq (Tut)*, (*Nega dov-daraxt oppoq, Hozir qishmas-ku, bahor. Ko‘kda oftob charaqlar, Daraxtda erimas qor (Tut)*) ifodalab keladi.

Qor boshiga qor etadi, Xon boshiga xon yetadi maqolining ikkinchi qismidan o‘tgan zamonlarda xonlarning (tarixdan ko‘rinadiki, shohlar, podshohlar, amirlar, beklar ko‘proq yerlarga ega bo‘lish maqsadida bir-birlari bilan urush qilishgan) taxt uchun tez-tez urushib, bir-birlarining boshiga yetishi anglashiladi. Xonlarning bir-birining urushi tufayli sodir bo‘lgan ko‘ngilsizliklar qor erib, suvga aylanib, kechroq eriydigan qorlarning ham tagidan oqib o‘tib, ularni eritib, yo‘q qilib yuborish tabiiy holatiga tashbeh qilingan. Xalqiga azob bergan, o‘z zolimligi, toshbag‘irligi bilan ommaga zulm qilgan xon-u beklar holati *qor* lingvomadaniy kodi orqali yanada yorqin ifodalangan.

Dono xalqimiz o‘zining bir qancha maqollarida saxiylik, jo‘mardlik, ochiqqo‘llik naqadar ulug‘ fazilat ekanini ulug‘lagan bo‘lsa, baxillik, ziqnalik, xasislik shu qadar iflos, tuban, yaramas illat ekanini qoralagan. *Saxiy bulut boqqa yomg‘ir quyadi* maqolida saxiy, jo‘mard, ochiqqo‘l inson saxiy bulutga tamsil qilinib, uning odamlarga yaxshilik qilish kabi ijobiy fazilati zarur payti yog‘iladigan foydali yomg‘irga o‘xshatilgan.

Bulutli kecha shabnamsiz bo‘lur maqoli qo‘chma ma‘noga ham ega. Insoniyat g‘am-qayg‘uli kunlarida, qiyinchilik damlarida, xohlaydimi-xohlamaydimi, ko‘ziga yosh oladi. Bunda *kecha* so‘zining aniqlovchisi bo‘lib kelgan *bulutli* so‘zidagi *bulut* lingvomadaniy kodi g‘am-qayg‘u – yurakka tahdid soluvchi yoki dilni qorong‘i qiluvchi har bir narsa, voqea-hodisani anglatgan.

Ma‘lumki, tuman – atmosferaning quyi qatlamlarida yuzaga keladigan mayda suv yoki muz zarralari [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 7:416]dir. *Yiling tumanli bo‘lsa, Og‘rig‘ing tumovli bo‘lar* maqolida *tumanli* so‘zining asosi bo‘lgan *tuman* so‘zida mana shu o‘z ma‘nosi yashiringan. G‘amginlikdan oqqan ko‘z yoshi, ko‘z yosh bilan o‘tgan umr tuman tushganda sodir bo‘ladigan holatga, tumanli havoda turli xil revmatizm, bo‘g‘imlardagi og‘riqlar, shamollash kabi kasalliklarning avj olishiga o‘xshatilgan.

Tilab olgan yomg‘ir – boshga balo maqolida havo quruq kelgan paytlarda yomg‘ir yog‘ishini istagan elning umidi, biroq bir boshlagan yomg‘ir hadeganda tinmay, ezib yog‘ib, eyrni zaxlatib, ishni orqaga surib, ekin-tikinga ziyon-zahmat yetkazishi *tilab olgan yomg‘ir* lingvomadaniy kodi vositasida ifodalangan. *Tilab*

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

olingan farzand, kelin yoki kuyovning ko‘ngildagiday bo‘lmasligi, noma‘qul, beodob, dilozor bo‘lishi tilab olingan yomg‘irga o‘xshatilgan.

Jalada qolgan yomg‘irdan qo‘rqmas. Ushbu maqolda *jalada qolgan* birikmasi otlashgan sifatdosh bo‘lib, *jalada qolgan odam* birikmasi o‘rnida qo‘llanilgan. “Jala – shiddatli yomg‘ir” [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5:617], yomg‘ir esa “Bulutlardan suv tomchilari holida tushadigan, yog‘adigan yog‘in” [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 8:214]. Bunda *jala* lingvomadaniy kodi qattiq – shiddatli qiyinchilik, *yomg‘ir* lingvomadaniy kodi unchalik katta bo‘lmagan qiyinchilik ma‘nosini anglatadi. Mazkur maqol ilgari qattiq qiyinchiliklar ko‘rgan odam uncha-muncha qiyinchilikdan qo‘rqmaydi, bardosh beradi degan ma‘no-mazmunga ega.

Do‘stga lola bo‘l, Yovga jala bo‘l maqolida *jala* lingvomadaniy kodi *jala bo‘lmoq* qo‘shma fe‘lining tarkibiy qismi bo‘lib, yov-g‘animga, dushmanga nisbatan jaladek shiddatli bo‘lish ma‘nosini ifodalaydi. Maqolning birinchi qismidagi *lola* biomorf kodi orqali lolaning beozorligiga ishora qilingan. Dono xalq mazkur maqol bilan kishilarni do‘stga lola kabi beozor bo‘lishga, dushmanni esa shiddat bilan yo‘q qilishga da‘vat etgan. *Ko‘p yomg‘ir yerni buzar, Ko‘p so‘z erni buzar.* Ayonki, yomg‘ir haddan tashqari ko‘p yog‘sa, ekinlarga zarar keltiradi, hosilning sifatini buzadi. O‘zbek er-yigitlariga xos bo‘lgan milliy xususiyatlardan biri kamgaplikdir. Agar bu me‘yor buzilsa, er yigitning qadri, hurmati, yaqinlari va jamiyat orasidagi mavqeyi yo‘qoladi. Maqoldan keraksiz, o‘rinsiz, behuda so‘zlarni gapirgan er kishi haddan ortiq ko‘p yog‘ib hosilning sifatiga salbiy ta‘sir etgan yomg‘irga o‘xshatilgani anglashiladi.

El kuchi – sel kuchi. Sel bu – jalaga nisbatan shiddatli, kuchli yog‘in. Mazkur maqolda bir maqsad yo‘lida birlashgan xalq kuchi sel kuchiga o‘xshatilib, el birdamlikka, yakdillikka undalgan.

Tegirmonda tug‘ilgan sichqon momaqalldiroqdan qo‘rqmas. Ushbu maqolda ikki xil lingvomadaniy kod qo‘llanilgan. Biri – *tegirmonda tug‘ilgan sichqon* zoomorf lingvomadaniy kodi, ikkinchisi – *momaqalldiroq* lingvomadaniy kodi. Yoshligidan ishlab-ishlab mehnatda chiniqqan, ko‘p qiyinchiliklarni boshidan o‘tkazgan kishi sichqonga, o‘tkinchi azob, qiyinchilik esa momaqalldiroqqa o‘xshatilgan. Bunda *sichqon* zoomorf lingvomadaniy kodi mehnatda chiniqqan kishi, *momaqalldiroq* lingvomadaniy kodi o‘tkinchi, vahimaga soluvchi g‘am-qayg‘u, azob ramzini ifodalagan.

Do‘l lingvomadaniy kodi *Yomg‘ir yog‘sa, to‘rg‘ay bolasin yashirar, do‘l yog‘sa, o‘z boshin yashirar; Ayrilgan yo‘lda qolar, Bo‘lingan – do‘lda* kabi maqollarda qo‘llangan bo‘lib, u *Yomg‘ir yog‘sa, to‘rg‘ay bolasin yashirar, do‘l yog‘sa, o‘z boshin*

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

yashirar maqolida ham o‘z ma’nosida, ham ko‘chma ma’nosida, *Ayirilgan yo‘lda qolar*, *Bo‘lingan – do‘lda* maqolida ko‘chma ma’noda ishlatilgan.

Yomg‘ir yog‘sa, to‘rg‘ay bolasin yashirar, do‘l yog‘sa, o‘z boshin yashirar. Birgina to‘rg‘ay emas, boshqa jonzotlar singari odamzod ham o‘z bolasini avaylab, ardoqlab o‘stiradi, ofat-kulfatdan, balo-qazodan asraydi, ko‘kragini qalqon qilib, hatto o‘ziga ziyon-zahmat etkazib, o‘z hayotini xavf ostida qoldirib bo‘lsa ham, uni mudofaa qiladi, eng so‘nggi nuqtaga etgandagina (masalan, muqarrar o‘lim xavfi tug‘ilgandagina) o‘zini ham saqlash harakatiga tushadi. Mazkur maqolda ota-onaning ana shu jasorati, oliyjanob fazilati o‘z ifodasini topgan [Ma’nolar maxzani. 1:114]. Bunda *yomg‘ir* lingvomadaniy kodi ofat-kulfat, balo-qazo, ziyon-zahmat ramzi bo‘lib kelgan. *Do‘l* lingvomadaniy kodi *yomg‘irga* nisbatan kuchli kulfat, balo-qazo, ziyon-zahmatni ifodalagan. *Ayirilgan yo‘lda qolar*, *Bo‘lingan – do‘lda* maqolida *do‘l* lingvomadaniy kodi vositasida ko‘pchilikdan ayrilish, yolg‘iz yashash, elga qo‘shilmaslik salbiy oqibatlarga olib kelishi uqtirilgan. Ushbu maqollarda *do‘l* lingvomadaniy kodi ofat-kulfat, balo-qazo, ziyon-zahmat ramzi sifatida qo‘llanilgan.

Yuqoridagi tahlillardan shunday xulosaga kelish mumkinki, barqaror birliklar o‘zi tegishli xalqning ijtimoiy-madaniy va madaniy-tarixiy jihatlarini o‘zida yaqqol aks ettiradi. Barqaror birliklarni lingvomadaniy jihatdan o‘rganish ular ma’no-mazmunini chuqurroq tahlil etish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ma’nolar maxzani. –Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – B. 114.
2. Usmonova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik. – Toshkent: “Bookmany print” nashriyoti, 2022. – B.14.
3. Xudoyberganova D. Antropotsentrik tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Tubo nashr, 2022. – B. 60.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Ikki jildlik. – 2-jild. S–H. – Moskva, 1981. – B. 222.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Ikkinchi jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 617.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Uchinchi jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 301.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Beshinchi jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 416.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Oltinchi jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 582.